

Prof. dr hab. Anna Tyrpa
Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków

UNIWERSYTET WARSZAWSKI
WYDZIAŁ POLONISTYKI
wpłynęło dnia 20.07.2020r.

Recenzja pracy doktorskiej magistra Macieja Mętraka
***Mapa świata z jarmarcznej ulotki – czeska dziewiętnastowieczna
twórczość kramarska w perspektywie etnolingwistycznej***

Rozprawa doktorska magistra Macieja Mętraka *Mapa świata z jarmarcznej ulotki – czeska dziewiętnastowieczna twórczość kramarska w perspektywie etnolingwistycznej* powstała na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego w 2020 roku. Promotorem jej był pan profesor dr hab. Zbigniew Greń. Komputeropis liczy 384 strony, do czego należy dodać jeszcze 12 stron niepaginowanych, na których znajduje się sześć tablic z ilustracjami zabytków omawianych w pracy¹.

Rozprawa składa się ze wstępu, czterech rozdziałów, zakończenia, listy druków, bibliografii i summary.

Wstęp (oznaczony numerem 1., s. 9–24) przedstawia cel pracy i główne pojęcia etnolingwistyczne, które Autor zamierza wykorzystać w swojej analizie czeskich ulotek jarmarcznych z przełomu XVIII i XIX wieku. Należą do nich stereotyp i językowy obraz świata. Ważna informacja znajduje się na s. 15. Mowa o materiale badawczym wybranym przez pana Mętraka. Jest to kolekcja około 2800 druków kramarskich zgromadzona w Muzeum Komeńskiego w Przerowie. Tablice I i II, umieszczone po *Wstępie* obrazują stopień trudności, z jakimi zetknął się badacz. Otóż druki te, wprawdzie są pisane po czesku, ale z użyciem szwabachy. Do tego karty często przyciemnione lub uszkodzone. Słowa uznania należą się Autorowi rozprawy za cierpliwość i wytrwałość w ich odczytywaniu.

Rozdział 2. *Podstawowe problemy badania literatury kramarskiej* (s. 25–53) zapoznaje czytelnika z istotą i charakterem tego gatunku literatury, który w Polsce był o wiele mniej

¹ Podczas przygotowania książki do druku radziłabym umieścić objaśnienia tablic na sąsiedniej stronie, żeby nie trzeba było przewracać kartek w celu dowiedzenia się, co tablice przedstawiają.

znany. Przyczyną był inny stan piśmienności ludu. Na ziemi czeskiej w 1774 r. wprowadzono obowiązek szkolny. Na ziemiach polskich analfabetyzm był powszechny jeszcze długo, dlatego ulotki i broszury nie mogły cieszyć się zainteresowaniem. Za czas największej popularności literatury kramarskiej w Czechach uznaje pan Mętrak lata 1774–1870, choć wziął pod uwagę i druki wykraczające poza te ramy czasowe (najstarszy z 1704, najmłodszy z 1902) (s. 38).

Na twórczość kramarską składają się głównie pieśni o dwojakiej tematyce – religijnej i świeckiej. Autor omawia je, dzieląc na gatunki. Na końcu rozdziału zamieszczono tablice III i IV, pokazujące postacie ludzi zajmujących się literaturą kramarską: śpiewaków, dziadów-lirników, handlarzy.

Trzeci rozdział pracy nosi tytuł *Czeska twórczość kramarska – historia i uwarunkowania społeczno-kulturowe* (s. 55–73). Tu zapoznano czytelników z historią zjawiska, jego powiązaniem z literaturą oralną i z nowszą formą przekazu – drukiem. Omówiono druki kramarskie jako przedmioty kultury materialnej. Przedstawiono ich wartość historyczną oraz znaczenie w epoce odrodzenia narodowego. Ilustracją do tej części pracy są tablice V i VI, obrazujące materialną stronę zbiorów druków kramarskich i drzeworyty będące ich ornamentami.

Zasadnicze rozdziały rozprawy to czwarty i piąty. Są one wnikliwą, szczegółową i uporządkowaną analizą zawartości pieśni świeckich i religijnych.

Rozdział 4. *Kramarski porządek świata ziemskiego* (s. 75–221) przedstawia tytułową mapę świata, odtworzoną z tekstów pieśni. Najpierw Autor prezentuje sylwetkę domniemanego autora pieśni: katolika, poddanego austriackiego, Czecha lub Morawianina, chłopca. Następnie wylicza, kim są dla tak pojętego podmiotu lirycznego obcy. Według kryterium religijnego to: konwertyta, bluźnierca, okrutny ojciec i władca-tyran. Według kryterium państwowego: najeźdźca, okupant, wróg odległy lub wewnętrzny.

Mała uwaga do s. 95. Jest tam następujący fragment: „Prawdziwość wiary katolickiej ukazuje również późniejsza scena, w której bohater po powrocie do domu zastaje swoją żonę umierającą w połogu, jednak jej nawrócenie i gorliwa modlitwa przywracają jej zdrowie i pozwalają urodzić zdrowe dziecko.” Słowo *połóg* znaczy obecnie ‘okres po porodzie’. W przeszłości miało też znaczenie ‘poród’ i chyba w tym (przestarzałym) znaczeniu użył go Autor.

Po tych rozważaniach ogólnych następuje prezentacja stereotypów dziesięciu narodów. Są to narody bliskie, z którymi Czesi mieli często styczność: Żydzi, Polacy, Węgrzy (mieszkańcy tego samego państwa). Są trochę dalsi, ale znani z różnych kontaktów (w tym

wojennych): Turcy, Rosjanie², Prusacy³, Szwedzi, Francuzi, Włosi. Są też Amerykanie i Meksykanie, którzy w pieśniach jarmarcznych pojawiają się głównie z powodu budzących sensację klęsk żywiołowych nawiedzających ich odległe i nieznanne kraje.

Do punktów 4.7.1.–4.7.10 mam taką uwagę, że lepsza byłaby kolejność narodów inna niż alfabetyczna. Tu powtórzę zdanie mojego mistrza profesora Andrzeja Marii Lewickiego: „Porządek alfabetyczny jest najgorszy, bo nic nie pokazuje”.

Z kolei Pan Mętrak przechodzi do innych wizerunków obcego – według kryterium etnicznego i regionalnego omawia patriotyzm, nacjonalizm, słowiańskość, ludowość i regionalizm. W końcu zajmuje się hierarchią społeczną, której główną opozycję stanowi bogactwo i bieda. Tu wyróżnia bohaterów pieśni takich, jak: wdowy, sieroty, żebracy, a z drugiej strony – władców, szczególnie cesarza austriackiego.

Kramarska metafizyka – wertykalny porządek świata to tytuł rozdziału piątego (s. 223–301). Porządek wertykalny wskazuje do góry i na dół. Mamy tu pięć głównych podrozdziałów. Trzy z nich zdecydowanie kierują nasz wzrok w górę. Dotyczą Pana Boga, świętych i aniołów. Pieśni opowiadają o interwencji tych postaci niebiańskich w życiu ludzi pobożnych i wierzących.

Tu mam małą uwagę do podrozdziału 5.3.3. *Wędrowki Chrystusa po świecie* (s. 230). Autor pisze: „Postać Jezusa jako wyraźnie odrębna od Boga Ojca występuje przede wszystkim w tekstach opowiadających o jego ziemskim życiu, dotyczących Bożego Narodzenia i dzieciństwa Chrystusa (np. ucieczka do Egiptu, J-244) oraz jego Pasji i Zmartwychwstania”. Pisanie dużymi literami wskazuje na nazwy świąt lub utworów muzycznych (*Pasja*). Ponadto słowo *pasja* w znaczeniu ‘męka’ nie jest notowane w *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego. Lepiej byłoby tak: Postać Jezusa jako wyraźnie odrębna od Boga Ojca występuje przede wszystkim w tekstach opowiadających o jego ziemskim życiu, dotyczących **narodzin** i dzieciństwa Chrystusa (np. ucieczka do Egiptu, J-244) oraz jego **męki** i **zmartwychwstania**.

Kolejny podrozdział odnosi się do diabłów, czyli spoglądamy w dół, bo według powszechnego mniemania piekło jest pod ziemią (por. dalej punkt 5.7.7. *Podziemie*). Do punktu 5.6.1. *Čert, d’ábel, Lucifer – diabelskie imiona i sprawcza moc słowa* (s. 263–267) dodam, że moje poszukiwania słów tabu i eufemizmów w gwarach polskich dowiodły, że właśnie

² M. Mętrak zastanawia się nad określeniem *Moskvan* (s. 154). Może znalazłby odpowiedź w książce A. Niewiary *Moskwiczin-Moskał-Rosjanin w dokumentach prywatnych. Portret*, Łódź 2006.

³ Jedną z cech Prusaków jest ich żarłoczność (s. 152). Można zauważyć, że Polacy żyjący na Zaolziu też na to zwracali uwagę. Powstał zwrot *mieć pruski strzewo* ‘o żarłoku’ (A. Tyrpa, *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich*, Kraków 2011, s. 171).

przeróżne nazwy diabła są najliczniejsze spośród wszystkich słów zastępujących wyraz unikany (A. Tyrpa, *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz 2001, s. 44–58).

Podrozdział ostatni tego rozdziału o sprawach nadprzyrodzonych obecnych w pieśniach kramarskich kieruje nas i w górę i w dół, a nawet zatrzymuje na naszym poziomie, bo mowa w nim o niebie, ziemi i podziemiu. I znów mała uwaga. Oto fragment tekstu: „Dobitnym przykładem jest pieśń *Opravdiwy přiběh který se stal v vlaske zemi* (J-22/J-23/J-25/J-78/J-1034), opowiadająca o niewdzięcznym synu, który znęca się nad starym ojcem odmawiając mu pozywienia. Gdy pod jego nieobecność żona lituje się nad starcem i karmi go, bohater negatywny zabija kobietę i usiłuje zastrzelić również ojca.” Chodzi mi tylko o to, żeby słowo *żona* zamienić na *synowa*, bo chyba chodzi o żonę syna, czyli synową, a nie – o żonę starca.

Bibliografia (s. 361–381) jest bogata i różnorodna. Głównie pozycje w dwóch językach – polskim i czeskim, ale nie brak też prac anglo- i rosyjskojęzycznych. Zakres tematyczny przywołanych publikacji szeroki – od kulturoznawstwa, folklorystyki, etnografii, etnologii, poprzez etnolingwistykę po językoznawstwo.

* * *

Nie wątpię, że rozprawa pana Macieja Mętraka doczeka się druku. W związku z tym poniżej wymieniam miejsca, w których należałoby dokonać pewnych poprawek przed publikacją. Nie są to żadne poważne uchybienia lecz niedoskonałości wymagające retuszu:

Bibliografia i opisy bibliograficzne

- s. 363 zmienić kolejność: Bobrownicka, Bogatyriew (alfabet)
- s. 366 zmienić kolejność: Holubová; Holubová, Kopalová (najpierw prace indywidualne, potem zbiorowe)
- s. 376 zmienić kolejność: Szczepańska, Sznajderman (alfabet)
- s. 377–378 zmienić kolejność: Tokarska-Bakir, Tołstaja (alfabet)
- s. 361–362 uzupełnić opis: Bartmiński Jerzy 1998. *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki*, „Język a kultura” 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria – metodologia – analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, s. 63–83.
- s. 362 uzupełnić opis: Bartmiński Jerzy 2008. *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna?*, „Język a Kultura” 20: *Tom jubileuszowy*, red. A. Dąbrowska, Wrocław: Wydawnictwo UWr, s. 15–33.
- s. 363 uzupełnić opis: Bielińska-Gardziel Iwona 2012. *Pieśni sieroce w kontekście kulturowym*, „Język a Kultura” 23: *Akty i gatunki mowy w perspektywie kulturowej*, red. A. Burzyńska-Kamieniecka, Wrocław: Wydawnictwo UWr, s. 397–418.

- s. 366 uzupełnić opis: Grzegorzycykowa Renata 1998. *O rozumieniu prototypu i stereotypu we współczesnych teoriach semantycznych*, „Język a kultura” 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, s. 109–115.
- s. 372 uzupełnić opis: Niewiara Aleksandra 1998. *Inni w oczach „wojowników sarmackich”*, „Język a kultura” 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, s. 171–184.
- s. 34, 371, 373 poprawić: „Literatura ludowa” na „Literatura Ludowa” (na s. 362 Beneš 1988 jest prawidłowo)
- s. 34, 61 poprawić: SFP 1965 na: SFP; por. s. 361 skrót SFP.
- s. 97, p. 134 i s. 364 zmienić *Encyklopedia Katolicka* na *Encyklopedia katolicka*
- s. 249 Berendt 2005 – chyba 2004
- s. 256 Berend → Berendt
- s. 290, p. 233 Dzieł Wszystkich → wszystkich (s. 368 prawidłowo)
- s. 364 Chlebda 2002: pełny tytuł czasopisma to od numeru 8 (1996): „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”
- s. 371 Nagórko – niepotrzebnie dwa razy podany rok 1994

Pisownia

- s. 124 z Pruskim żołnierzem → z pruskim żołnierzem
- s. 139 za Pruską granicą → za pruską granicą
- s. 147 cesarz Francuski → cesarz francuski
- s. 171 polska ‘własność’ i ‘włość’ – czy nie powinno być: polska *własność* i *włość*?
- s. 239 Marii-Magdaleny → Marii Magdaleny
- s. 247, 283 mor → mór
- s. 269 *a rebour* → *à rebours*

Literówki

- s. 44 Zaprezentowanie → Zaprezentowane
- s. 46 kataogowym → katalogowym
- s. 71 Ostatnią osoba → Ostatnią osobą
- s. 71 jedyni zabieg → jedyny zabieg
- s. 78 z etnolingwistyczna → z etnolingwistyczną
- s. 185 swiata → świata
- s. 248 o charakterze kolędowymi → o charakterze kolędowym

- s. 256 roźnie --> różnie
- s. 256 rozpoczynajaca --> rozpoczynająca
- s. 263 pojęcia --> pojęcie
- s. 299 uzupeniony --> uzupełniony
- s. 301 znajdujących się --> znajdujący się

Interpunkcja

Należy dodać przecinki w następujących miejscach:

- s. 58 Tym, co
- s. 79 Od tego, z jakiej perspektywy obserwowany jest świat, zależy
- s. 93 pieśni, w których
- s. 93 katolicką, widząc
- s. 127 grabieże, jakich
- s. 139 Jak już wspomniałem, opis
- s. 183 korpusu, polaryzacja
- s. 218 bajkowego, w którym
- s. 229 określane, o którą
- s. 231 sobie, kogo
- s. 276 zakładając, że
- s. 289 powodzie, trzęsienia

Inne poprawki

- s. 52, p. 79 [...] zob. też przypis 79 – ?

Często przypisy zaczynają się od „np.” (małą literą). Prof. Walery Pisarek nauczył mnie kiedyś, że każdy przypis powinien się zaczynać dużą literą.

- s. 72 Taka charakterystyka wpływała na wątki pojawiające się w tekstach – kobiece wzorce zachowania, częste motywy związane z macierzyństwem i życiem rodzinnym, zwłaszcza w tekstach o sensacyjnym charakterze, zaś w pieśniach religijnych duży nacisk na pobożność maryjną --> Taka charakterystyka wpływała na wątki pojawiające się w tekstach – kobiece wzorce zachowania, częste motywy związane z macierzyństwem i życiem rodzinnym, zwłaszcza w tekstach o sensacyjnym charakterze, zaś w pieśniach religijnych duży nacisk **kladziono** na pobożność maryjną
- s. 76 od przypisu nr 100 brak spacji między numerem przypisu i jego treścią.
- s. 79 pozwalających wydzielić własną grupę od innych – wydaje mi się, że lepiej byłoby „oddzielić”

- s. 201 jej własne dziecko rodzi się potworne – zamiast „potworne” proponuję: zniekształcone/ upośledzone/ niepełnosprawne lub: jako potwór / w postaci potwora
- s. 249 wyobrażenie anioła jako pięknego, oskrzydłonego młodzieńca – a może: **uskrzydłonego?**
- s. 250 Pieśni, w których odnotowano motyw anielskiej obecności, nazywając te istoty posługują się niemal wyłącznie czeskimi wariantami łacińskiego terminu *angelus* (greckiego *ἄγγελος*), pierwotnie oznaczającego posłańca i będąca przekładem hebrajskiego *mal'ach* --> Pieśni, w których odnotowano motyw anielskiej obecności, nazywając te istoty posługują się niemal wyłącznie czeskimi wariantami łacińskiego terminu *angelus* (greckiego *ἄγγελος*), pierwotnie oznaczającego posłańca i **będącego** przekładem hebrajskiego *mal'ach*
- s. 262 Teksty pieśni kramarskich nigdy nie poddają w wątpliwość --> Teksty pieśni kramarskich nigdy nie **podają** w wątpliwość
- s. 287 Choć tekst choć nie zaznacza --> Choć tekst nie zaznacza
- s. 306 choć dużo uwagi poświęcone jest miejscu pielgrzymkowym --> choć dużo uwagi **poświęcono** miejscu pielgrzymkowym

* * *

Po tych uwagach dotyczących drobnych uchybień przechodzę do konkluzji. Rozprawę pana magistra Macieja Mętraka uważam za bardzo dobrą. Omówił ważne dla historii kultury Czech zjawisko – literaturę kramarską, która zaspokajała ciekawość ludzi z niższych warstw społecznych, a także kształtowała ich światopogląd. Przeanalizował prawie 3 tysiące druków i zdołał uporządkować ich treść, odtwarzając zawarty w nich obraz świata. Zajął się stereotypami obcych – tych bliskich i tych dalekich. Rozpatrzył też świat nadprzyrodzony, wyłaniający się z pieśni religijnych. Można sądzić, że żaden istotny szczegół treści jarmarcznych ulotek nie skrył się przed wnikliwym okiem badacza. Autor wykazał się szeroką wiedzą na temat historii narodu czeskiego w wybranym do analizy okresie. Umiał też zastosować w rozprawie narzędzia etnolingwistyki, której osiągnięcia śledzi na bieżąco.

Uważam, że Pan mgr Maciej Mętrak powinien być dopuszczony do dalszych etapów przewodu doktorskiego. Jego rozprawa *Mapa świata z jarmarcznej ulotki – czeska dziewiętnastowieczna twórczość kramarska w perspektywie etnolingwistycznej* zasługuje na wyróżnienie i na publikację w postaci książkowej.

Kraków, 11 lipca 2020

